

EL SUBDESENROTLLAMENT AGRARI I EL PROBLEMA REGIONAL A ANDALUSIA

per ANTONIO-MIGUEL BERNAL

El problema agrari andalús no és pas un tema d'avui o d'ahir, ja durant l'Àntic Règim apareix plantejat en termes molt similars als que, més tard, tornarien a repetir-se una vegada i una altra. És, per la seva duració temporal, el tema regional per excel·lència.

Del llarg període en què podríem analitzar els pressupòsits dominants que fan, de singular manera negativa, atípic el sistema agrari andalús, n'hi ha un que té especial relleu: aquell que comprèn el període polític anomenat de la Restauració i que correspon al moment en què es perfila una consciència d'autonomia i regionalisme andalusos. És un dels períodes crucials per poder entendre no sols qüestions actuals, que perduren d'ençà de molt de temps, sinó també per comprendre la possible entitat d'una regió a la qual, per força o no, ha correspost de fer el paper de Ventafoçs en la història espanyola contemporània. Com a avanç i justificació d'aquestes pàgines, direm que la base i desenrotllament del pensament regionalista andalús es fundaren, com a condició indispensable i requisit ineludible, en la solució prèvia de l'injust sistema de distribució i explotació de les terres i condicions que, històricament, defineixen el camperol andalús.

El conjunt que forma avui dia la regió d'Andalusia sembla que respon, en línies molt generals, a una certa unitat de tipus físic, si bé els criteris classificatoris en aquest ordre de qüestions, i molt especialment els geogràfics, insisteixen en una dualitat del medi físic que sintetitza les divisions d'Alta i Baixa Andalusia, o bé la Bètica i Penibètica.¹ Si tenim en compte, per establir una classificació, la participació del quefer humà, en les seves múltiples facetes, podríem parlar d'una dualitat regional,

1. *Geografía de España y Portugal*, dirigida per Manuel de TERÁN, t. IV, 3.ª part, redactada per J. SERMET.

andalusa també, però amb unes altres línies de demarcació: l'occidental i l'oriental.

A la nostra manera de veure, l'empremta, tal vegada més decisiva, que incideix en la posterior no-conformació unitària regional d'Andalusia és el pes de l'esdevenir-se històric; en el context andalús, l'"històric" és un especial determinant diferenciador, principal o secundari, que estableix unes clares peculiaritats a la possible diversitat regional. Durant la primera onada de la reconquesta del migdia peninsular, durant el segle XIII, es configuren els regnes de Còrdova (1236), de Jaén (1246) i de Sevilla (1248), mentre que l'assimilació del regne granadí quedarà per al segle XV.

Allò que a partir d'aleshores serà conegut com l'Andalusia latifundista, primordialment senyorial, de pocs pobles, amb població molt concentrada i jornalera, es localitzarà en el marc geogràfic dels tres primers regnes reconquistats.

L'ordenament administratiu regional es mantingué amb la divisió dels quatre regnes fins a la nova ordenació territorial de 1833, en la qual hom procedeix a establir la moderna divisió provincial: el regne de Còrdova queda reduït a la província actual del seu nom, i igualment el de Jaén; el de Sevilla és dividit en les tres províncies de Huelva, Sevilla i Cadis, i el regne de Granada en les províncies de Màlaga, Granada i Almeria.

Cal fer notar que si bé Andalusia, d'aleshores ençà, quedà definida com una sola regió, la idea d'una Andalusia regional, a nivell administratiu, polític o econòmic, no passà mai d'ésser un simple esquematisme conceptual, ja que Andalusia no ha tingut mai elements aglutinadors que tendeixin a una homogeneïtat, almenys formal, de la regió; al contrari, totes les decisions de l'administració central han tendit a accentuar la dicotomia regional: una Andalusia oriental i una altra d'occidental, amb dues capitànies generals, dos districtes universitaris, etc., i això només en aspectes no estrictament materials i econòmics. Més o menys, el fet d'una certa divisió important al si del conjunt regional ja fou recollit pel projecte d'Escosura, de 1847, on Andalusia queda identificada tan sols amb les províncies de Cadis, Huelva i Sevilla, és a dir, l'antic regne sevillà; als projectes de nova ordenació territorial de Moret, de 1884, i al de Silvela i Sánchez Toca, de 1901, hom precisa, clarament, l'existència de dues Andalusies, les capitalitats respectives de les quals correspondrien a Sevilla i Granada.

El tema, com és obvi, es presta a la polèmica, que no és precisament el nostre cas ni intenció: el cert és que estem mancats de treballs crítics i sistemàtics que abordin, intel·ligentment, el difícil problema de la regionalitat andalusa.² Una de les variables d'estudi podria ésser el problema

2. El fet que a Andalusia falti un element diferenciador tan important com és que

de la terra, i ella ens portaria a acceptar una clara diferenciació d'una Andalusia latifundista, de grans propietats, de *cortijos*, hisendes i deveses, amb una estructura social de propietaris i proletaris perfectament definida, almenys històricament, i que no coincidiria pas amb cap dels intents de fragmentació regional proposats en els diversos projectes i realitats interpretatives del fenomen. L'Andalusia oriental, llevat de Jaén, s'aparta, en certa manera, dels pressupòsits principals d'això que generalment s'entén com "els problemes agraris del migdia espanyol".

La problemàtica del regionalisme andalús que tot seguit analitzarem se centra en els aspectes dominants del règim agrari d'Andalusia occidental. El moviment regionalista andalús, encara que, a l'igual dels altres regionalismes hispans, sorgeix i es potencia en la crisi final del *xx* — i respon a una primera problemàtica d'índole nacional —, apareix íntimament lligat, en el desenrotllament del seu cos de doctrina, al fet agrari immediat de la regió, condicionat per la doble crisi, econòmica i social, que incideix a la base mateixa del quefer agrícola del latifundisme, en posar com a condició prèvia a tot intent reformador l'exigència i necessitat d'una remodelació del règim de propietat de la terra.

LA RETROSPECTIVA AGRÍCOLA REGIONAL

En el sentit molt particular i restrictiu ens referirem als aspectes més significatius que dominaven el camp andalús en els moments en què s'estableixen els principis inicials del moviment regionalista; concretament, el període que comprèn des de 1868 a 1936.

La problemàtica agrícola és coneguda, en les seves línies mestres, des de les acaballes de l'Antic Règim,³ i igualment són coneguts, en línies generals de validesa nacional, els aspectes més particulars de la seva fallida,⁴ així com comencem a conèixer estudis regionals que hi van afegint precisió i detall, adés a escala d'estudis regionals,⁵ adés a nivell estrictament local.⁶ Tampoc no manquen les síntesis i valoracions dels punts

---

s'hi parlés una altra llengua diferent de la castellana planteja dificultats molt importants a l'hora d'establir uns criteris de diferenciació regional; el tema, que fins ara ha estat abordat amb plantejaments clàssics, penso que no pot arribar molt lluny si amb això es pretén fomentar un xovinisme del qual crec que es troben molt allunyats els andalusos.

3. Gonzalo ANES, *Las crisis agrarias en la España moderna*, Madrid, 1970.

4. Josep FONTANA, *La quiebra de la monarquía absoluta, 1814-1820. La crisis del Antiguo régimen en España*, Barcelona, 1971 (ed. rev. el 1974).

5. Jaime GARCÍA LOMBARDEO, *La agricultura y el estancamiento económico de Galicia en la España del Antiguo Régimen*, Madrid, 1973; E. FERNÁNDEZ DE PINEDO, *Crecimiento económico y transformaciones sociales del país vasco 1100-1850*, Madrid, 1974. Però cap de tan esclaridor i tan important com els dedicats a Catalunya per Pierre Vilar, de manera que aquesta regió ha esdevingut, per ara, la més ben coneguda, històricament.

6. Per concretar-nos al nivell andalús, M. GAMERO, *Estudio de técnica y economía*

pendents d'indispensables estudis per al període de la primera meitat del segle XIX.⁷

Després de la desamortització civil, darrer procés que pretén d'incidir en un canvi estructural agrari, sense aconseguir-ho, Andalusia occidental conegué un afermament de la tendència consolidadora d'una gran propietat i explotació de la terra, alhora que culmina la proletarització d'una població camperola, submissa en un entorn econòmic, polític i social totalment retrògrad i anacrònic. En un intent globalitzat de presentar les fites principals que marquen la situació agrària andalusa per al període d'estudi que ara analitzem podríem assenyalar les següents:

1. *Els efectes de la revolució de 1868*. La crisi política resolta el setembre de 1868 portà inherent un cert canvi econòmic, les repercussions més negatives del qual foren per a les regions essencialment agrícoles.⁸ Si bé el tema queda obert encara a investigacions particulars i a anàlisis d'interpretació, cal procedir amb cautela, com ens adverteix Fontana, per evitar de caure en els fàcils esquematismes lineals; això no obstant, no sembla pas deixar lloc a dubtes, en el context andalús, que la revolució setembrina va ésser d'una transcendència decisiva per a la posterior evolució històrica regional.

A nivell polític, portaria a plasmar la pràctica viciada de la cosa pública en un règim aparent de llibertats polítiques, que és la base essencial de l'acció del caciquisme durant tot el període de la Restauració. Encara hom repeteix amb profusió allò d'"Andalucía es tierra de cacique", com a exemple més altament significatiu de la vida política regional; si bé la pràctica no fou genuïnament andalusa,⁹ fou on probablement va calar més profundament, com a conseqüència de les circumstàncies especials que, per raons econòmiques (una crisi agrícola en marxa) i so-

---

agrícola en el paso del Antiguo al Nuevo régimen; M. PARIAS, *Estudio de economía sevillana en la época de expansión (1826-1857)*; C. NARANJO, *El proceso de compraventas de tierras en Montilla durante el período 1750-1850*, totes elles tesines de llicenciatura presentades a la Universitat Central de Barcelona, Facultat de Lletres, dirigides per Emili Giralt. J. GONZÁLEZ ARTEAGA, *Evolución de la propiedad agraria de 1760 a 1900 en un pueblo de la Baja Andalucía*, Premi de la Real Academia Sevillana de Buenas Letras, 1974.

7. Jordi NADAL, "The failure of the industrial revolution in Spain, 1830, 1913" a C. M. Cipolla, ed., *The Fontana Economic History of Europe*, t. IV, 2, Collins Publishers, Londres, 1972-1973; Gonzalo ANES, "La agricultura española desde comienzos del siglo XIX hasta 1868: algunos problemas", *Ensayos sobre la economía española a mediados del siglo XIX*, Serv. Est. del Banco de España, 1970.

8. Josep FONTANA, "Cambio económico y crisis política. Reflexiones sobre las causas de la revolución de 1868", *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Barcelona, 1973; una anàlisi crítica del tema i de l'obra citada, a J. L. GARCÍA DELGADO, *Orígenes y desarrollo del capitalismo en España. Notas críticas*, Madrid, 1975.

9. "Revista de Occidente", número monogràfic sobre "El caciquismo", dirigit per J. VARELA ORTEGA, núm. 127 (octubre de 1973). Una visió de base, de singular interès, a M. TUÑÓN DE LARA, *Estudios sobre el siglo XIX español*, Madrid, 1971; P. GUERRERO, "El caciquismo en la provincia de Granada", *Sociedad, política y cultura en la España de los siglos XIX y XX*, Madrid, 1973.

cials (les lluites camperoles, la profussió de les idees revolucionàries d'acció obrera de nul compromís i contingut polític, l'analfabetisme, etc.), es donaven a la regió.

A nivell econòmic significà la culminació d'una burgesia, sustentada en el poder dimanant de la terra, que després d'eludir els inicials compromisos polítics recollits en els programes revolucionaris, transigeix i s'alia amb les velles forces econòmiques de l'Antic Règim, de les quals, en certa manera, havia estat i continuava essent dependent, concretament amb la noblesa propietària i latifundista. Va ésser la cristallització d'un conservadorisme extremament reaccionari, que portà a la fossilització d'un sistema agrari no sols en els seus aspectes estructurals —règim de propietat de la terra—, sinó també els funcionals —sistemes d'explotació agrícola—, i abocà a una situació sense sortida, preocupada, gairebé exclusivament, pel manteniment a ultrança dels pressupòsits polítics, econòmics i socials ja donats, usant ostentosament una força repressiva, arbitrària, que, durant més de mig segle, va mantenir entre els camperols andalusos la imposició d'un règim de terror.

2. *La difícil situació de la pagesia.* En diversos aspectes podem analitzar la deterioració del nivell de vida, ja pel manteniment prolongat d'esquemes i pressupòsits passats, ja pels sorgits durant el darrer terç del XIX.

En primer lloc, i de manera molt significativa, hauríem de destacar les crisis de subsistència: durant el darrer terç del segle passat i principi de l'actual encara hi hagué "fams de mortaldat" en terres andaluses. Les crisis cícliques de l'Antic Règim van persistir en anys tals com 1872, 1874, 1882, etc.; respecte a l'última data, comentant la situació, deia Leopoldo Alas que "en Andalucía el terrible problema del hambre continúa planteado, la solución espera".¹⁰ És d'aquesta època que poseïm les descripcions més dramàtiques sobre el tipus de vida dels jornaleros andalusos; també és en aquesta època quan el tema transcendeix al pla internacional i quan Andalusia es converteix en el primer camp d'observació dels estudiosos socials i àdhuc esdevé tema d'inspiració de la incipient literatura social de l'època.¹¹ És la situació que, sense canvis fonamentals, continuà tenint vigència en les crisis polítiques més recents.

I, al costat de la fam, la impossibilitat de redempció pel treball. La liquidació del patrimoni comunal i de propis dels municipis s'acaba pràcticament sota la Restauració. El joc polític del sistema canovista deixa els ajuntaments a mercè de qualsevol desafur, illegalitat i violència jurídica, privats dels escassos organismes de defensa que abans tenien.

10. Clara E. LIDA, *Anarquismo y revolución en la España del siglo XIX*, Madrid, 1972, treball d'on és recollida la citació del text. És, per al cas andalús, sobretot, una obra de valor decisiu.

11. Sobre aquesta qüestió del tema agrosocial en la subliteratura andalusa prepara un estudi, sobre exemples sevillans, Manuel Bernal.

Caldrà esperar que proliferin els estudis particulars, però la impressió que tenim del contacte de les fonts és que durant la Restauració s'accentuà el procés d'acumulació de la propietat de la terra, sia per la liquidació dels béns municipals, sia per qüestions tècniques de traspàs als veritables amos de les terres comprades per simples testaferrós. Per altra part, a la vegada que es reduïa, fins a la quasi desaparició, la terra que havia sostingut un lligam directe dels jornalers amb l'agricultura sota condicions no estrictament salarials i quan la propietat encara es concentrava més, una crisi agrícola emmena els propietaris a l'ús massiu, de pràctica antisocial, de la utilització de la terra amb el consegüent aquintanament de terres, proliferació de les incultes, predomini dels conreus extensius i que requereixin poca mà d'obra i escassos jornals, de tal manera que la relació "jornals - any - unitat de superfície" adquireix els mínims valors de tot el segle XIX. Amb prou feines arribaven als cent dies de treball l'any en un sistema agrícola en el qual el règim de tecnificació i modernització era pràcticament zero.

En aquest marc és on adquireixen plenitud de significat la lluita camperola dels bracers andalusos, les manifestacions, vagues, etc., desencadenades sota els pressupòsits ideològics anarquistes. És el capítol més tràgic, probablement, de tota la història d'Andalusia, quan eren un fet habitual les notícies diàries de la premsa regional donant compte, indefectiblement, de les vides humanes que, en lluites obertes o legalment assassinaades, exigia el manteniment del sistema.¹²

3. *La crisi agropecuària.* Per decret de 7 de juliol de 1887 és creada la comissió per estudiar la crisi que travessa l'agricultura i la ramaderia a Espanya; és, abans de tot, un intent de penetració en els problemes, fonamentalment econòmics, que l'agricultura estava passant.¹³ El 1903 va ésser fundat l'Institut de Reformas Sociales com a resultat més immediat de les investigacions portades a terme sobre les condicions i formes de vida dels camperols d'Andalusia i Extremadura; era el reconeixement de la crisi social del camp.

En realitat, una i altra constitueixen una sola crisi; encara més, el que representen és la consolidació del sistema agrari que s'havia començat a larvar des de la dissolució de l'Antic Règim, agreujat per una crisi real produïda per la baixa del preu agrícola, la competència de la producció dels anomenats "països nous", una total manca de capitalit-

12. J. DÍAZ DEL MORAL, *Historia de las agitaciones campesinas andaluzas*. Córdoba, Madrid, 1929¹; A. M. CALERO, *Historia del movimiento obrero en Granada (1909-1923)*, Madrid, 1973; J. M. MACARRO, *Los conflictos obreros en la ciudad de Sevilla durante el trienio bolchevista*, tesi de llicenciatura presentada a la Facultat de Filosofia i Lletres, Barcelona, 1973.

13. *La crisis agrícola y pecuaria. Actas y Dictámenes de la Comisión*, 7 t., Madrid, 1887-1889.

zació en l'explotació agrícola, la persistència d'una tradició rutinària i d'uns conreus no competitius. És una crisi molt llarga que inclou fins el primer quart del segle actual i que es prolongà durant gairebé mig segle; i que, a nivell regional andalús, es deixà sentir, per les especials característiques de l'estructura de la propietat agrària, amb tota la força. Falten estudis sobre les peculiaritats d'aquest període, si bé ja podem comptar amb treballs, de visió global, que prometen un inusitat interès pel tema,¹⁴ sobretot en l'anàlisi dels problemes específicament agrònomic.

És ben cert que un sistema de producció configura el proletariat sobre el qual s'assenta i que els aspectes d'una insuficiència tecnològica, de gestió, comercialització o explotació agràries no són més que manifestacions parcials d'una crisi estructural que posa en entredit tot el sistema. Atès que, pel que fa al cas andalús, l'aspecte més conegut és el de la situació obrera i les vicissituds socials de la pagesia,¹⁵ tan sols em detindré a presentar algunes de les qüestions que podrien tipificar els trets més significatius de la crisi agropecuària:

En primer lloc, l'explotació de la terra. La persistència d'un caduc sistema d'explotació fou tema perfectament detectat pels mateixos coetanis i reconegut com un dels pilars d'allò que serà, més endavant, el subdesenrotllament andalús; el 1901, a la revista "La Agricultura Bética",¹⁶ comentant la probable visita del ministre davant la situació de crisi, hom diu: "qué podría ofrecérsele aquí a las miradas atónitas del Ministro: ¿el caduco sistema de tres hojas?... ¿la ganadería, nómada y decadente, que se alimenta como Dios permite?... ¿tal vez el arado de palo, como compendio de una cultura agrícola?... ¿las salvajes cortijadas dominadas por la rutina, abandono e ignorancia?... ¿la incultura de trabajadores y propietarios?... ¿o tal vez lo maravillosos que son los recursos milagrosos de las rogativas a los Santos para que aseguren el quehacer agrícola productivo?"

Dintre del llarg període de la crisi hi va haver moments de recuperació, com el de la guerra europea, que no va ésser aprofitat per iniciar unes reformes ni tan sols elementals; és més, els grans propietaris andalusos, com furtius, van entrar de ple en el negoci especulatiu, en l'aprofitament fàcil, i passada la conjuntura de recuperació tot tornà a la

14. És esperada amb interès la publicació de la tesi de R. Garrabou, diverses vegades citada sobre còpia mecanografiada, sobre el tema *La depresión de la agricultura castellana en el último tercio del siglo XIX*, Barcelona, 1973; també, la visió global de Jordi NADAL, "La economía española, 1829-1931", *El Banco de España. Una historia económica*, Serv. Est. Banco de España, 1970; J. GARCÍA LOMBARDEO, *Aportación al estudio de la agricultura española, 1891-1910*, a "Anales de Economía", núm. 3.

15. J. DÍAZ DEL MORAL, *op. cit.*; Clara E. LIDA, *op. cit.*; els estudis generals com el de TUÑÓN DE LARA, *Historia del movimiento obrero español*; el de CALERO AMOR, *op. cit.*, sobre Granada; els col·lectius del IV *Colloquio del Seminario d'Estudi de la Universitat de Pau*; el d'A. ELORZA, *El anarcosindicalismo español bajo la Dictadura (1923-1930)*, a "Revista de Trabajo", núms. 39 i 40.

16. "La Agricultura Bética", any 8, t. V, núm. 134, Jerez de la Frontera (1901).

situació anterior; es produeix així una espècie de crisi dins de la crisi, que comença a partir de 1918-1919, en la qual, com és tradicional en les solucions conjunturals del camp andalús, les conseqüències són desastroses a nivell camperol, perquè la momentània recuperació de terres aquintanades, la reducció de les terres incultes, per necessitat d'incrementar la producció, ja que no la productivitat, a base d'ampliar les superfícies, tot plegat portava com a conseqüència la proliferació de minifundis ocasionals formats per eventuals agricultors que, en la modalitat de petits masovers, ranxers o campers, accedien al conreu directe de la terra i que, havent passat la conjuntura favorable, tornaven al si del proletariat, després d'haver resolt, de passada, el problema de salaris que haurien tingut els grans propietaris, que en llur doble condició de parcers o rendistes s'emportaven el benefici principal de la producció sense cap mena de riscos econòmics.

Aquest panorama de desesperança total tenia, en part, validesa nacional, i és el que porta Costa i els regeneracionistes a una supervaloració de la cosa agrària. En part, allò que també s'estava dilucidant era el gran fracàs de la industrialització del país, i llurs conseqüències anaven plegades. Al contrari de les regions que industrialment se sostenen o progressen, les no industrialitzades coneixen o un reaccionarisme agrari dels propietaris, base dels futurs feixismes de 1933-1936, o entren en un agrarisme reformista, concebut políticament amb un programa molt de dreta i conservador.

EL REGIONALISME ANDALÚS

El moviment regionalista d'Andalusia parteix, políticament, de manera molt directa, de la revolta cantonal de la primera república espanyola, encara que no falta qui pretén arrencar de l'anomenada Junta Soberana de Andalucía, constituïda a Andújar el 1835.

El moviment cantonal i federalista andalús, desencadenat arran del desencant revolucionari de 1868, va ésser de gran efervescència política en els medis camperols; al costat dels jornalers, els petits propietaris, allí on la terra estava repartida, alguns sectors professionals i minories d'intellectuals que residien als grans pobles andalusos van ésser els principals protagonistes de l'acció cantonal, que no sol prendre, quasi mai, un horitzó d'acció més ampli de l'estrictament municipal. Aquest fet tindrà una capital importància en la trajectòria posterior del regionalisme andalús, ja que plantejarà tots els problemes de política regional a partir d'un pressupòsit indiscutible: l'autonomia municipal.

La culminació de la primera etapa, regional-federalista, culmina l'any 1883 amb l'Asamblea Federal de Antequera en la qual fou elabo-

rada la *Constitución* per a Andalusia. La línia programàtica i el contingut del seu articulat és de caràcter exclusivament polític i de caire molt liberal, innegable. Hi ha, per contra, una total absència sobre la formulació dels pressupòsits inicials de la gestió econòmica o situació social.¹⁷

Aquests precedents tenen una relativa importància, per tal com, en certa manera, alguns de llurs postulats seguiran essent operatius més tard. El moviment regionalista andalús de finals del XIX i començaments del XX sembla més lligat a inquietuds reformistes de grups intel·lectuals, d'un caient liberal molt clar, i a un cert renéixer cultural amb base regional, és a dir, tenint la regió com a principal objecte dels seus estudis i investigacions.

1. Un doble corrent de pensament adquireix un cert arrelament, durant el darrer quart del segle XIX, en terres andaluses: en les minories intel·lectuals i en certs grups reduïts de professions liberals és el pensament de Giner de los Ríos i els postulats de la posterior Institución Libre de Enseñanza; a nivell d'una burgesia, a vegades també professional, però lligada en certa manera a les activitats agrícoles o mercantils de la regió, és el pensament regeneracionista el que preval. Uns i altres tenen la regió com a tema d'estudi i inquietud; ambdós coincideixen a pensar que els manca una adequada política regional per a llurs interessos i necessitats.

La universitat sevillana va conèixer per aquesta època una esplendor poc comuna i després poc repetida. Un grup minoritari hi treballa intel·ligentment en problemes d'abast regional: la labor de Federico de Castro i Antonio Machado y Núñez, lligats al krausisme, els estudis de Sales i Ferrer, un dels primers estudiosos de la sociologia a Europa, els estudis folkloristes de Machado Álvarez, pare dels poetes, els de Joaquín Guichot sobre antropològia, els històrics del mateix Guichot i Hazañas, etcètera, són significatius.¹⁸ D'aquest mateix grup surten també els principals animadors dels centres i entitats en els quals, més tard, es portarà a cap la primera actuació del moviment regionalista: la Biblioteca Econòmica de Andalusia i la seva continuadora, la Biblioteca Científico-Literaria, la "Revista Mensual de Filosofía, Literatura y Ciencias" de Sevilla, la Biblioteca de Tradiciones Populares Españolas, dirigida per Machado, la creació de l'Ateneo Hispalense, la de la Sociedad de Excursiones de Sevilla, etc., en són alguns exponents vàlids a nivell provincial sevillà; existeixen moviments similars en altres províncies, entre les quals destaca principalment Còrdova.

Entre els propietaris agrícoles més inquiets i preocupats per la problemàtica agrària, lligats a sectors de la burgesia professional, les mostres d'activitat en pro d'una certa regeneració agrícola regional queden

17. "Andalusia" (12 de gener de 1918), setmanari.

18. Isidoro MORENO, *La antropología en Andalusia. Desarrollo histórico y estado actual de las investigaciones*, a "Ethnica", núm. 1 (1971).

patents, sia en revistes com "La Agricultura Bética", sia en la celebració d'actes com la Semana Olivarera o la dedicada al problema cotoner a Andalusia, activitats a les quals s'uneixen tècnics i funcionaris que per raó de llur càrrec es veuen vinculats als mateixos problemes, destacant, entre tots, la labor de Pascual Carrión.

2. La cristallització del pensament regionalista andalús es porta a terme en tres grups de manifestacions i activitats: els Jocs Florals, la premsa regionalista i les Assemblees i Centres andalusos. En un intent de presentar una anàlisi evolutiva de la trajectòria del regionalisme andalús, en el seu contingut teòric, molt general, fem referència globalitzada a totes les manifestacions exposades.

A semblança del que passava a la regió catalana, els Jocs Florals, instituits per l'Ateneo de Sevilla, molt aviat es convertiren en principals portaveus d'un sentiment regional, sustentat en el pes d'una tradició, d'una cultura i en general sota l'òptica de rememorar grandeses passades, molt llunyanes, lloades en els testimoniatges llegats pel dit passat, i d'aquí l'interès per l'art i la literatura regional. La labor dels bibliòfils andalusos és una mostra de tals preocupacions, així com la labor acomplerta per la revista de la Diputació provincial de Sevilla, "Archivo Hispalense", o la magna labor de compilació de Gestoso, Méndez Bejarano, etc.¹⁹

Els Jocs de 1907 són desenrotllats sota el lema "¿Hasta qué punto es compatible el regionalismo con la unidad nacional?", en el qual s'expressa clarament el que serà d'aleshores ençà una professió de fe dels regionalismes andalusos: la negativa sistemàtica i rotunda al separatisme; els de 1909 foren mantinguts per Méndez Bejarano, i, donat el seu relleu cultural i polític, es convertiren en una espècie de programa regional incipient. Per aquests mateixos anys de 1908 i 1909 comencen a funcionar els Centres andalusos, que són els peoners d'un programa regionalista més enllà dels simples pressupòsits polítics de la Constitució d'Antequera, i els que fan transcendir la inquietud de la cultura regional a d'altres camps, entre ells, concretament, als problemes agrícoles.

En aquestes circumstàncies, s'afegí a la inquietud regional el projecte de llei de Mancomunitats de 1912,²⁰ que significava la primera possibilitat de fer viables les aspiracions regionalistes. L'enquesta del periòdic sevillà "El Liberal", pels mesos de setembre i octubre del dit any, troba ampli eco i acollida favorable en quasi tota la premsa de la regió. I és precisament l'any següent, el 1913, quan comença la publicació de la revista "Bética", primer òrgan d'expressió d'un pensament regionalista, encara que vinculada molt estretament als pressupòsits cul-

19. És singularment important l'obra de Mario MÉNDEZ BEJARANO, *Diccionario de escritores, maestros y oradores naturales de Sevilla y su actual provincia*, 3 t., Sevilla, 1923.

20. J. VICENS VIVES, *Historia de España y de América*, t. V, Ed. de Bolsillo, Barcelona, 1972, pp. 340 ss.

turalistes del problema.²¹ Patrocinada també per l'Ateneo, dedicava algunes de les seves pàgines a una secció titulada "La ciudad y el campo", en la qual era debatuda la situació del camp andalús.

El 1916, el Centro Andaluz de Sevilla publica la revista mensual "Andalucía", estrictament regionalista, al mateix temps que a Còrdova se'n publica una altra, "Còrdoba"; totes dues acaben per fondre's en una de sola, que conserva el nom de la regió i que és publicada setmanalment i editada a Còrdova a partir de 1918.²² Per les mateixes dates, i amb més aire de preocupació política, es publicava a Sevilla "El Regionalista".

La labor dels Centres andalusos abraça des de 1908 a 1923, quan llurs activitats foren suspeses per la Dictadura; amb tot, els anys especialment actius i fructífers en l'haver dels Centres van ésser els compresos des de 1915 fins a 1923, i el resultat fou notable a les províncies de Sevilla i Còrdova, on destaca, entre llurs múltiples actuacions, la col·laboració prestada a la vaga general de 1917. L'auge del moviment regionalista, en el pla de l'actuació política, havia començat a ésser notable a partir del daltabaix electoral dels republicans el 1915;²³ dins l'ampli si del regionalisme cercaren refugi bona part dels líders i grups de l'oposició monàrquica, des dels radicals als anarquistes, passant per socialistes i liberals.

No obstant la major capacitat operativa política aconseguida, el moviment regionalista andalús no arribà a quallar en un partit polític pròpiament dit²⁴ com aleshores començava a passar amb el basc i català. Tan sols en finalitzar la dictadura de Primo de Rivera, els Centres andalusos avancen en el camí de l'organització regional d'un grup polític, no definit exactament, i que es denomina la Junta Liberalista de Andalusia, l'actuació política de la qual va ésser considerable durant la segona república espanyola; a la Junta fou deguda la sol·licitud de convocatòria, el mes de maig de 1931, de tots els municipis andalusos per preparar el projecte d'autonomia regional en què hom treballava activament per l'abril de 1936;²⁵ al juliol del dit any quedà avortat el projecte regional.

Per a la història i configuració del regionalisme andalús, la labor més important desenrotllada pels Centres andalusos i per la Junta Liberalista

21. "Bética. Revista Ilustrada" (publicada des de 1913 a 1917). Un estudi sobre el seu contingut, a J. CORTINES TORRES, *Índice bibliográfico de "Bética"*, Sevilla, 1971.

22. "Andalucía". Com a revista mensual fou publicat el primer número pel juny de 1916, editada pel Centro Andaluz de Sevilla; com a revista setmanal començà a publicar-se pel gener de 1918, editada a Còrdova.

23. J. DÍAZ DEL MORAL, *op. cit.*, pp. 235 ss.; vegi's també Pascual CARRIÓN, *Los latifundios en España*, Madrid, 1932, p. 417.

24. M. ARTOLA GALLEGO, *Partidos y programas políticos, 1808-1936*, Madrid, 1974, t. I, pp. 407 ss.

25. Fullet dirigit per *La Junta Liberalista de Andalucía al pueblo andaluz peninsular*, 2 d'abril de 1936.

fou la celebració de les Assemblees regionals. Prescindint, com a antecedent molt remot, de l'Asamblea Federalista de 1883, malgrat la importància capital que tindria en el regionalisme d'Andalusia, se celebraren tres Congressos o Assemblees: el Congreso Andalucista, de Ronda, el 1918,²⁶ l'Asamblea de Centros Andaluces, de Còrdova, el 1919,²⁷ i l'Asamblea de Córdoba, el 1933.

El Congreso Andalucista de Ronda segueix els passos de l'Asamblea Federalista de 1883, de la qual aprova íntegrament i sense reserves el projecte de Constitució per a Andalusia, alhora que planteja en la sessió de clausura un programa que reflecteix certes necessitats econòmiques regionals, entre els punts del qual podem destacar la promoció de la repoblació forestal de la regió, la construcció de ferrocarrils que incrementin la comunicació entre el sud i l'est regional i el traspàs als ajuntaments del valor social de les terres per formar així un nou cabal de "propis", ja que l'anterior quedà dilapidat amb la desamortització civil. A nivell agrari, el programa era d'una candidesa significativa, sobretot si tenim en compte que l'any de la celebració del Congrés era el que marcava el preludi d'un dels períodes més turbulents dels camperols per recuperar les terres i resoldre, per l'acció directa, el vell problema andalús. La influència del pensament de Henry George no passa desapercibuda en el tercer dels punts que hem assenyalat.

L'Asamblea de Centros Andaluces de 1919 va tenir lloc a Còrdova, de la qual podem ben dir que, en certa manera, ha estat la capital del moviment regionalista pel que fa a la celebració d'actes; totes les sessions de l'Asamblea s'ocuparen dels problemes agraris regionals, i sobre llur contingut volem centrar, principalment, els aspectes de què tractem a continuació. Per la diversitat de representants que hi assistiren, per la varietat de persones —a nivell de partits polítics, formació intel·lectual, tècnica, etc.— per l'amplitud i honesta preocupació amb què fou tractat el tema de la terra, podem dir que l'Asamblea de 1919 constitueix la reflexió i el programa col·lectiu més importants realitzats per andalusos sobre el problema de la terra a Andalusia. És, a la nostra manera de veure, la realització més important del moviment regionalista andalús. Perquè puguem evaluar més exactament la capacitat i competència dels reunits i l'abast dels temes tractats, podem avançar que Pascual Carrión va ésser un element clau en el plantejament dels problemes, la labor posterior del qual com a membre de la Comisión de Reforma Agraria de la segona república espanyola és coneguda de sobres,²⁸ així com ho són

26. "Andalucía", (12 de gener de 1918). Fou publicat també un fullet titulat *La Asamblea regionalista de Ronda*, gener de 1918.

27. "Andalucía" (29 de març de 1919).

28. Pascual CARRIÓN, *Estudios sobre la agricultura española*, Madrid, 1974. Precedit d'un "Estudio preliminar a Pascual Carrión", redactat per J. L. GARCÍA DELGADO, encarregat de l'edició.

els diversos estudis, fonamentals, que publicà sobre aquestes qüestions.

Finalment, l'Assemblea Regional Andaluza de 1933, celebrada durant els dies 29, 30 i 31 del mes de gener. El principal assoliment de la dita Assemblea va ésser l'elaboració d'un "Anteproyecto de Bases para el Estatuto de Andalucía", proposat per la Junta Liberalista, que el creia necessari, donada la situació avançada de la resta dels regionalismes hispanos, perquè Catalunya ja era autònoma i estaven a punt d'ésser aprovats per les Corts els estatuts autonòmics de Galícia i Bascònia. Si bé és cert que un cert grup de regionalistes consideraven que "Andalucía no estaba por entonces capacitada para llevar a cabo esta obra",²⁹ els representants de la Junta Liberalista van defensar el projecte, que va ésser aprovat. La Junta Liberalista, que mai no es presentà com a partit i ni tan sols com a grup polític, afirmava, una vegada més, que la seva missió era solament la d'"informar" o "fer opinió"³⁰ en pro del regionalisme; però el cert és que l'"Anteproyecto de Bases" recull en el seu articulat tot un programa polític, de màxim interès, però l'estudi particular del qual deixem per a un altre moment; tal vegada cal destacar-ne la inclusió territorial, dintre el marc regional andalús, dels antics regnes de Múrcia i Badajoz, els quals són invitats a solidaritzar-s'hi i a unir-s'hi. El 2 d'abril de 1936, el secretari provisional del Consell "Política Andaluista" enviava un fullet on es precisaven els passos a seguir: distribuir profusament l'avantprojecte entre municipis, entitats culturals, econòmiques, etc., perquè en el termini d'un mes enviïn les observacions que hi creguin oportunes, així com les respostes a un qüestionari addicional que s'hi afegia, i, un cop recollit tot el material consultiu, convocar i celebrar una Assemblea, realitzada a través dels organismes oficials de la regió, per elaborar amb tot això el definitiu Estatut autonòmic d'Andalusia, i que, havent estat aprovat, se n'encomani la defensa davant les Corts al grup parlamentari "ya constituido o que puidere llegar a constituirse para lograr este propósito".³¹ Dos mesos més tard, el més prestigiós regionalista andalús era afusellat i els animadors de l'avantprojecte ingressaven a la presó provincial de Sevilla.

El principal animador del regionalisme andalús, indiscutible, l'ascendència i prestigi del qual sempre destacà per damunt de qualsevol altre, fou Blas Infante, natural de Casares (Màlaga), notari de Cantillana (Sevilla) i fincat en un poblet de prop de Sevilla, riu avall, Puebla del Río. La seva obra principal, altres escrits a part,³² és l'*Ideal andaluz*, datat el 1914, del qual hem de reconèixer, en justícia, la gran influència entre els regionalistes; més i tot, el principal del regionalisme andalús, els seus

29. *La Junta Liberalista de Andalucía...*, p. 4.

30. *Ibid.*, p. 5.

31. *Ibid.*, p. 6.

32. Blas INFANTE, *Ideal andaluz*, Sevilla, 1915; un altre estudi molt lligat al nostre plantejament, del mateix autor, és *Solidaridad o separatismo y otras exorbitaciones re-*

aspectes positius i negatius, els viables i els merament romàntics i utòpics, també hi són. Per la labor que va desenrotllar com a publicista a totes les revistes i periòdics preocupats pel tema, com a conferenciant i participant molt actiu de tots els congressos, assemblees i col·loquis celebrats, Infante també fou un home popular a la regió. La seva honradesa, reconeguda per militants polítics de base obrera i sindical, de la UGT i de la CNT, l'estima dels dirigents polítics de tots els grups avançats, així com el respecte general a la seva actuació i comportament, l'assenyalaren com el primer regionalista andalús.

EL PROBLEMA AGRARI ANDALÚS EN ELS REGIONALISTES

Sobre la qüestió agrària giren pràcticament la majoria dels escrits no culturals dels regionalistes andalusos. "El problema base de Andalucía es el de las tierras", diria Infante, així com que tampoc no hi podria haver una Andalusia, conscient i lliure, mentre perduessin les circumstàncies existents sobre la propietat de la terra i camperols que la treballen.

No és estrany de trobar, a vegades, entre els andalusistes, posicions enfrontades sobre el tema, com a conseqüència de la diversitat política i ideològica dels qui s'aglutinaven entorn del regionalisme.³³ Els distints periòdics i revistes s'ocupaven sovint d'aquesta qüestió,³⁴ però gairebé sempre en publicacions personals i quasi mai en línia editorial o programàtica que fos reflex acordat per tot el moviment regionalista; tan sols hem de destacar, en aquest aspecte, l'Asamblea de Córdoba de 1919, en la qual tornaren a posar-se de manifest les posicions extremes dels líders més qualificats, cosa que, tanmateix, no fou obstacle perquè s'arribés a una declaració final de principis.

En un intent d'aproximació al tema i amb el caràcter de certa sistemàtica d'estudi podríem analitzar els següents apartats:

1. *La legitimitat dels títols de propietat de la terra.* La situació agrícola presentada en el panorama agrari dels regionalistes venia subscrit per una doble crisi estructural: la que havia provocat, en primer lloc, els processos desamortitzadors, reforçant l'acumulació de terres en poques

gionalistas; també és d'interès la labor publicista portada a cap pel Centro Regionalista Andaluz, els títols més importants de la qual són *Resumen del programa regionalista andaluz*, *Finalidades y estatutos de las Organizaciones regionales del Centro andaluz*, *Método práctico de regionalismo andaluz*, *Algo sobre el Ideal Regionalista en los campos andaluces*, de Rafael OCHOA VELA, *Vulgarización de la doctrina del Regionalismo andaluz*, etc.

33. J. ARROYO GARRIDO, *Reformismo burgués y crisis social en Andalucía a principios del siglo XX*, treball realitzat a partir de l'estudi de la secció "La Ciudad y el Campo" de la "Revista Bética"; mecanografiat, presentat com a treball de curs al Departament d'Història d'Espanya Contemporània de la Facultat de Lletres de la Universitat Central de Barcelona.

34. *Ibid.*

mans, i la crisi agropecuària, que deixava al descobert la ineficàcia del sistema d'explotació agrària mantingut. Com sintetitzava Blas Infante, "en primer lugar, los actuales derechos del propietario no son justos, como después demostraremos; no siendo tampoco justo ni cuerdo el confiar la redención de un pueblo al arbitrio de una clase determinada —los grandes propietarios— cuyo interés está en contradicción con el de aquella obra fundamental. En segundo lugar, los propietarios tienen ya demostrada su incapacidad con el actual estado de la agricultura andaluza..."³⁵

Aquests dos temes plantejats, el de la legitimitat o no dels títols de propietat de la terra i el del latifundisme com a forma propícia a una mala explotació de la terra, havien estat objecte de polèmica i acció polítiques pràcticament d'ençà que comença la dissolució de l'Antic Règim fins a la crisi de 1868, allargant-se en la problemàtica dels regionalistes i perdurant encara en la revisió profunda del problema agrari plantejada per la segona república espanyola. Són dues incògnites encara no aïl·lades racionalment, amb llibertat i de forma democràtica, en terres d'Andalusia.

Les grans propietats agrícoles de la regió se sustentaven, com és sabut, en els predis senyorials de l'Antic Règim o en els nous formats a partir de les desamortitzacions. Les terres senyorials, a Andalusia, seguiren en mans, a títol de propietat privada, dels antics ex-senyors, que en conservaren bona part, i vengueren, quasi sempre en bloc i persistent, per tant, la gran propietat, els predis agrícoles més contestats pels camperols no concordats amb la solució jurídica que hom havia donat a les antigues terres de senyoratge.³⁶

La persistència d'aquest fet no va passar per alt als regionalistes, que constataren encara l'existència, en terres andaluses, de "posiciones de abolengo" cedides als senyors i capitans de la conquesta;³⁷ que no solament mantenien unes possessions sense títol just, sinó que —i això era una de les qüestions principals per a ells— entrebancaven la labor transformadora agrària que prové del repartiment i tràfic de compra-venda a causa de "la obstinación y negativa total" a vendre les dites terres ni tan sols a preus exorbitants; d'aquesta manera els camperols es veien bloquejats en un dels accessos legals a posseir la terra. Aquí es denunciava la vella pràctica de la institució de l'hereu, que, esquivant totes les disposicions legals establertes en contra, era mantinguda per les grans famílies de la noblesa senyorial, pràctica que va ésser també molt aviat assimilada per la nova burgesia propietària.

35. Blas INFANTE, *op. cit.*, pp. 138-139.

36. A.-M. BERNAL, tesi doctoral, en premsa. Dedico a aquesta qüestió la seva primera part, en la qual analitza el problema referit a Andalusia occidental.

37. Blas INFANTE, *op. cit.*, p. 134.

Per tant, segons els andalusistes, és a partir d'aquí que caldria començar el procés de transformació. Les dites terres no pertanyen als qui passen per ésser-ne els propietaris, ni n'han legitimat la usurpació pel benefici directe de la labor i la millora d'explotació, ja que no les conreen, i a vegades tampoc no deixen que altres ho facin, mantenint-les incultes o destinades a finques de recreu o de caça. Per això, quan hom planteja les bases d'un programa d'actuació concreta,³⁸ es determina que "los propietarios de predios que se encuentran en poder de casabientes hereditarios de aquellos que los adquirieron por conquista o desamortización no tendrán derecho a indemnización alguna, en cuanto a los terrenos que posean sin mejoras debidas al trabajo humano". A l'igual del que, anys més tard, passaria amb la Llei de Bases de la Reforma Agrària, es deixava sempre l'esclletxa per la qual hom no pogués procedir a una expropiació simple i directa, sense compensació, de les que havien estat terres senyoriales.

La pervivència dels usos i maneres senyoriales anava més enllà de la realitat permanent d'unes propietats de terres discutides. A les albors del segle xx hi havia com una espècie de renaixement de l'esperit senyorial d'un passat no gaire llunyà i que mai, en certes famílies, no havia periclitat del tot. Seguien en peu les denominacions de "Casa y Estados del Duque de...", i amb tals denominacions es dirigien no solament, a títol privat, als masovers que conreaven les terres, sinó als ajuntaments dels municipis on aquelles estaven enclavades i que, en certa manera, en depenien completament; tot això donà lloc a més d'una intervenció pública i a una sèrie d'articles sobre el tema,³⁹ indicant que els ajuntaments que rebessin escrits encapçalats per tals referències senyoriales no estaven obligats a contestar a llurs senyors, perquè, hom recordava, el vassallatge va ésser suprimit a les Corts de Cadis!

Hem indicat que en el moviment regionalista andalús convergeixen, al costat de grups minoritaris intel·lectuals, representants d'una burgesia agrària, principalment professional i liberal; tal vegada per això ens podem explicar el cas omís que hom fa sobre la legitimitat o no dels títols de propietat de les terres adquirides amb la desamortització (per exemple, la desamortització de l'Església no és ni tan sols esmentada). Solament en el tema dels propis i comunals dels ajuntaments es planteja la qüestió, però no es deixa mai clarament explicitat que tals béns haurien d'ésser objecte d'una expropiació similar a la de les terres senyoriales.

2. *Latifundi contra minifundi*. El latifundisme andalús s'ha convertit en el símbol d'una societat agrària qualificada negativament. La crítica

38. Assemblée de Còrdova de 1919.

39. Julio SENADOR, *Hambre de tierra*, a "Andalucía" (18 de maig de 1918).

al latifundi, com a gran explotació, podem rastrejar-la entre els il·lustrats del XVIII i en els estudis crítics de les Sociedades Económicas de Amigos del País; el concepte no apareix sempre ben definit, i quasi sempre va unit al de gran propietat, de manera que el seu ús dóna origen a no pas poques males interpretacions del problema. Deixant per ara de banda la polèmica gran propietat - gran explotació, a què són tan afeccionats els propietaris conservadors amb aires de modernitat, el que sembla clar és que la transformació tècnica iniciada en l'agricultura durant el segle XIX afectà el tema de les grans explotacions agrícoles, considerades no aptes per adaptar i aplicar, de manera convenient, els nous conreus, les tècniques del regadiu, etc., mentre que la incipient mecanització incitava a un manteniment i justificació dels grans predis.

El tema latifundi-minifundi es converteix en una de les qüestions en què la discrepància dels andalusistes és més gran; ja no sols a nivell d'exigència de tècnica agrícola, sinó també a nivell polític, moral, etc. Segons Gastalver, notari sevillà, també regionalista i freqüent polemitzador amb Infante, el fet de plantejar el problema del latifundi a Andalusia és com un clarí guerrer dels agitadors polítics i un banderí d'enganxament de la demagògia; segons ell, els grans predis que són ben explotats per masovers no són latifundis, àdhuc en els casos en què l'explotació fos feta per administradors. És a dir, si tècnicament són conreats d'acord amb els requisits necessaris, una gran explotació no és un latifundi, sense importar que hi hagi absentisme o no dels seus propietaris, explotació directa o indirecta d'aquest. Més encara, davant la greu situació que es passava —la crisi agropecuària— pensa que una explotació latifundista és la més adequada per aconseguir una major capitalització de les explotacions agrícoles, imposar la necessària transformació i assolir els nivells de competitivitat que la producció requereix per a la conquesta de mercats; també considera que “una de las grandes ventajas de los latifundios sobre las pequeñas explotaciones consistió en la posibilidad de una unión completa y fecunda de la agricultura y de la industria”.⁴⁰

Aquesta posició de defensa del latifundi per part de regionalistes no va ésser pas tan aïllada com, en principi, podria semblar. El fet d'admetre que, ben conreats, els latifundis constituïen la panacea dels problemes agrícoles de la regió fou defensat i aplaudit moltíssim pels grups de propietaris que integraven el moviment i per tots els grans propietaris andalusos; hi ha escrits pregonant les excel·lències de les gran finques, ben conreades, convertides en “paraísos de hadas”, els propietaris de les quals, denominats “reformadores sociales”, inicien una nova era “para implantar el verdadero reinado de Dios sobre la tierra”.⁴¹ ¡A tant arriba una bona gestió agrícola!

40. Articles de J. GASTALVER a “Bética”, núms. 3, 25 i 26.

41. “Andalucía” (8 de febrer de 1919).

Aquesta defensa del latifundisme té rèplica, primordialment, en els escrits d'Infante, si bé la proliferació d'articles publicats respecte a això és aclaparadora, fins al punt que hom arriba a dubtar de si realment hi ha un veritable afany crític, ja que es van repetint els llocs comuns i habituals en aquest tipus de polèmica, donant primacia a les motivacions sentimentals sobre les estrictament objectives de la qüestió. Amb tot, l'argumentació d'Infante és una de les més directament dirigides al fons de la qüestió per dilucidar: distingeix entre gran propietat i gran explotació i conclou que llurs efectes en el pla social, polític i econòmic són idèntics; que sobre la qüestió de les tècniques agrícoles el problema principal radica en una incapacitat dels grans propietaris davant els latifundis dimanada per una sèrie d'efectes acumulats que la justifiquen: sense necessitat d'amoinar-s'hi, veuen créixer continuament el valor i la renda del sòl, l'acumulació de rendes copioses, obtingudes de l'explotació indirecta, proporcionades a les extenses superfícies produïdes, tot això sense necessitat de grans inversions, i a l'últim l'existència d'un latifundisme marginal, els vedats i finques de recreu, mantinguts, com es diria en terminologia marxista, per l'exigència del prestigi de la classe dominant.

Si el latifundi és rebutjat per raons tècniques i estructurals, el mateix ocorre amb el minifundi: les parcelles massa petites són poc idònies per al manteniment dels propietaris sobre elles, que fàcilment les venen pel fet de no poder sobreviure de llur producte, i així s'afavoreix una acumulació posterior; tampoc no són aptes per rebre el progrés i millora tècnica. Davant això, Infante planteja com a premissa necessària la solució intermèdia: la creació d'una classe mitjana propietària.

Aquesta classe mitjana apareix definida com a "granjeros que después de trabajar, comen y después de comer, leen".⁴² És l'ideal que es perfila per l'obra desamortitzadora dels revolucionaris francesos i en el corrent reformista que a Espanya comença a perfilar-se a partir de les Corts de Cadis, tot plegat sota la impressió d'un sentit campestre bucòlic molt allunyat dels plantejaments de lluita de classe generats entorn de la terra durant tot el segle XIX espanyol; en certa manera també, la ideologia subjacent, en postulats jurídics, dels liberals espanyols, que pretengueren amb les desamortitzacions obtenir una certa transformació agrària. Infante tracta de superar, en les seves formulacions teòriques, algunes de les dificultats que portaren al fracàs els intents precedents: perquè hi hagi classe mitjana camperola es requereix que tinguin no sols terra, sinó que en tinguin prou quantitat i, a més, capital; reconeix la inutilitat dels organismes públics existents per resoldre la qüestió, encara que no ocultia pas que l'únic que podrà subministrar terres als jornalers és l'Estat.

42. Blas INFANTE, *op. cit.*, p. 121.

En aquest punt el líder regionalista s'aparta de les solucions presentades pels "moderns socialismes agraris", o de qualsevol tipus d'intervencionisme de l'Estat; tampoc no li semblen acceptables les solucions de Lloyd George, i enfront de les dites noves solucions li semblen més adequades al cas andalús les que ja, en el seu moment, formulà Flórez Estrada davant el primer intent desamortitzador d'Espanya; és com un retorn a la vella fórmula de Quesnay i de la solució fisiocràtica. La solució ens la porta de la mà de la "fórmula salvadora" d'Henry George: absorció absoluta, per part de la comunitat, del valor o renda de la terra nua de les millores degudes al treball humà.

3. *La terra de propis i els comunals: les bases d'una regionalització.* L'espoliació del patrimoni municipal, en la seva doble modalitat de propis i comunals, constitueix un tema decisiu en la història agrària contemporània.⁴³ És cert que la usurpació dels "propis" ja es donava amb certa freqüència en l'Antic Règim a benefici de la noblesa senyorial⁴⁴ i que els comunals eren violentats encara amb més freqüència pels grups de colons dominants o pels hisendats més importants del lloc. La pèrdua legalitzada arrenca d'ençà que són autoritzades les primeres desamortitzacions en temps de Carles IV, els posteriors repartiments arran de la finalització de la guerra contra els francesos i a l'últim amb la desamortització civil.

La pèrdua d'aquestes terres fou la més vivament protestada pels camperols andalusos, i en les poques ocasions històriques en què era anunciada a bombo i platerets l'entrada d'una era de llibertat, els camperols entenien, sistemàticament, que havia arribat el moment d'ocupar les terres usurpades: en la revolució de 1868, durant la primera república, en els curts moments de la més àlgida agitació camperola sota la Restauració, amb la segona república, etc.

Per als regionalistes andalusos, retornar les terres de propis i comunals als municipis no es fonamentava tant en la il·legimitat de com havien estat perdudes i remeiar les greus conseqüències socials que això havia ocasionat —visió de les organitzacions obreres i grups polítics altament radicalitzats—, sinó en raons fonamentades en la concepció regionalista de la política municipal: en acceptar com a principi bàsic del regionalisme l'autonomia municipal, política i econòmica, era indispensable que hi hagués un patrimoni comunal i uns fons propis de l'ajuntament.

Aquest pressupòsit és de tal importància dintre el pensament andalusista que podem afirmar que constitueix un dels principals punts de

43. D. PAZOS Y GARCÍA, *Política social agraria de España*, Madrid, 1920.

44. A.-M. BERNAL, *La propiedad de la tierra y las luchas agrarias andaluzas*, Barcelona, Ariel, 1974.

diferenciació respecte a altres regionalismes, concretament el català,⁴⁵ i que no és més que el pes operatiu del passat federalista andalús. Ara bé, a diferència de l'experiència cantonal, aquest regionalisme andalús de principis del segle xx dóna prioritat a l'autonomia regional, encara que exigeix com a condició indispensable l'autonomia també dels municipis, però després de la de la regió, amb la qual cosa es pretén salvar de deixar sotmesa la idea de regió a un simple joc de pactes federals.

A escala nacional, el tema del patrimoni municipal va ésser suscitat a partir del projecte de colonització interior i pel decret sobre les Mancomunitats.

El projecte de colonització interior arrenca d'una de les idees més conegudes de Costa i fou desenrotllada pels intents de llei de Canalejas i Alba.⁴⁶ El 1901, essent Canalejas ministre de Foment, propugna la “desaparición de los latifundios y la construcción de una clase intermedia entre el gran propietario y el cultivador modesto”, que és portada a estudi el 1903 a l'Institut de Reforma Social per mitjà del concurs “El problema agrario en el sur de España”; les conseqüències més immediates foren recollides en el projecte de llei Besada de crear una Junta de Colonització i Repoblació del país, sense conseqüències pràctiques. El 1911, novament Canalejas presenta el projecte de llei pel qual seria autoritzada a la Junta l'expropiació de tots els terrenys comunals que quedessin als municipis i no sols les terres ermes, com en un primer moment hom pensà. El projecte de Canalejas no va passar de tal i, anys més tard, era reprès amb notables variacions per Alba, que amb un plantejament veritablement avançat abordava una triple reforma de la situació agrària —fiscal, econòmica i social— que fou acollida amb entusiasme entre els regionalistes andalusos.⁴⁷

Tals projectes, com sabem, van ésser inviables; d'aquí que els regionalistes, movent-se en un terreny purament teòric, intentaren de difondre les propostes que sobre la solució dels comunals presentaven els partits polítics més significats de l'oposició. Entre elles destaquen, per la profusió amb què foren donades a conèixer entre els andalusistes, les conclusions de l'XI Congrés del PSOE, en les quals es preconitza la solució de constituir sobre els latifundis no pas una nova classe mitjana, sinó una propietat comunal que fos explotada per societats obreres. També aconseguiren cert eco les propostes de l'Assemblea de 1918 del Partido Reformista, que determina que per restaurar “en lo posible” els

45. Entrevista concedida per Blas Infante al periòdic “El Liberal”, de Sevilla, recollida a “Andalucía” (29 de novembre de 1918).

46. E. MALEFAKIS, *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX*, Barcelona, 1970, apèndix V. La revista “Andalucía” publicà diversos articles favorables al projecte; entre ells destaca el de Cristóbal de CASTRO, *El terror campesino* (27 de desembre de 1918).

47. “Andalucía” (27 de juliol de 1918).

béns comunals d'ajuntaments i pobles, incorporant-hi els propis i els erms, cal liquidar els efectes de la llei de l'11 de juliol de 1856; o, cosa que és igual, posar en entredit legal tot el procés de desamortització civil.

L'altra qüestió que posà d'actualitat el tema dels propis i comunals, fou el decret sobre Mancomunitats de 1913. En l'esmentat decret hom reconeix a les mancomunitats, com a font principal de recursos, els ingressos obtinguts per "propis".

Aquest decret va ésser el que permeté, de manera real i efectiva, a Catalunya i Bascònia iniciar la marxa que portaria a l'existència de l'actual regionalisme; malgrat tot, per a Andalusia, el projecte, encara que ben rebut pels regionalistes, no deixava d'oferir dubtes importants. En els anys immediats a la promulgació del decret mancava decisió tant a nivell de les institucions provincials que poguessin ajudar-lo com de les individualitats més sobresortints del moviment regionalista; la principal objecció es trobava en el fet que, essent condició indispensable en el regionalisme andalús l'autonomia també municipal, i mancant els municipis, com ja mancaven, de béns propis, ¿on podria sustentar-se la dita autonomia? I no sols a escala d'autonomia econòmica, sinó també política, perquè ja se sap que la falta de recursos propis dels ajuntaments fou una de les causes principals que van fer que aquests es lliuessin, lligats de peus i mans, en poder del centralisme estatal i que a partir d'aquí la pràctica deformant del quefer polític —vulgarment caciquisme— proliferés de manera inusitada.

Tot això ho sabien prou bé els andalusistes; el 1914, Fernández Fabuel escrivia el seu petit llibre sobre si *Las Mancomunidades ¿convienen establecerlas en Andalucía?*; aquest mateix any, Blas Infante posposava el projecte de mancomunitat fins que no fossin resolts els problemes de tresoreria de les Diputacions provincials —que estaven en contínua fallida crònica— i els de la hisenda municipal, per la constitució del patrimoni de propis. Potser és per això que fins al gener de 1919⁴⁸ no es produeix el manifest dels regionalistes sobre el tema, de manera clara i contundent.

La fórmula per resoldre el tema del patrimoni municipal és analitzat a l'Assemblea de Córdoba de 1919, i s'hi acorda que "se decrete la expropiación del valor social de las tierras pertenecientes a Andalucía. La propiedad de los respectivos términos municipales será atribuida al municipio como terrenos del procomún". És, en definitiva, la fórmula del georgisme aplicada a la solució regional del problema de la terra.

La solució proposada a l'altura de 1919, però, no es pot considerar definitiva. La radicalització de les lluites camperoles a partir d'aquest

48. "Andalucía" (11 de gener de 1919).

any precisament, la formulació de solucions més radicals de les organitzacions obreres, l'aportació, anys a venir, d'anàlisis més decisives com la del PC, etc., tot plegat va portar el moviment regionalista andalús a repensar la qüestió. Per l'abril de 1936, en el qüestionari de preguntes formulat per la Junta Liberalista adreçat als municipis, hom interroga: ⁴⁹ "Supuesta la autonomía plena de los municipios y la necesidad de restablecer el caudal de propios, ¿podiera imaginarse un municipio andaluz atribuyéndose el dominio eminente o facultad de expropiar por causa de utilidad pública (que actualmente tiene el Estado central) todas las tierras de su término; y la propiedad de las tierras objeto de la reforma territorial en trance de ejecución por el Instituto de Reforma Agraria, sin perjuicio de la posesión individual o colectiva permanente referida a los cultivadores?". També n'hi ha referències no tan concretes a l'Anteproyecto de Bases de 1933, però tant les unes com les altres quedaven, en aquests moments, excessivament curtes; potser per això, caldria pensar-ho, es produí una important contracció d'audiència entre el proletariat camperol, per al qual les solucions collectivistes dels anarquistes o les que oferia el PC o el PSOE resultaven, veritablement, més resolutives.

4. *Cap al reformisme social: la qüestió jornalera.* L'altre aspecte del problema agrari és el dels camperols; va ésser el tema de santa indignació dels homes de forta sensibilitat social davant l'estat en què els bracers andalusos es veien obligats a viure. Sempre van estar malament, però la situació límit és assolida sota la Restauració, quan pràcticament el sistema agrari andalús restà en situació de màxima incomprensió del problema.

Les lluites agràries del darrer terç del segle XIX havien deixat la qüestió plantejada en una formulació extrema: o revolució total camperola o repressió absoluta. Així, almenys, ho entenien bona part de la burgesia liberal progressista i les minories intel·lectuals de la regió, que en aquesta, com en altres qüestions, miraven de trobar una via intermèdia que salvés els principis i evités l'acció revolucionària.

Fins l'any 1918, després del parèntesi de relativa calma de 1903 al fracàs de la vaga general de 1917, la situació dels bracers andalusos va ésser objecte d'estudi i atenció per part dels poders públics, que, d'alguna manera, intentaven de paliar i evitar els efectes de les revoltes passades. Són els anys en què el pensament regionalista adquireix una conformació de grup i quan s'estableixen les primeres publicacions i centres andalusistes. Des del primer moment, la imatge punyent del camperol apareix en llurs escrits, sense palliatius de cap mena: "Yo tengo clavada en la conciencia, desde mi infancia, la visión sombría del jor-

49. *La Junta Liberalista...*, p. 7.

nalero. Yo le he visto pasear su hambre por las calles del pueblo, confundiendo su agonía con la agonía triste de las tardes invernales; he presenciado cómo son repartidos entre los vecinos acomodados [...], los he contemplado en los cortijos, desarrollando una vida que se confunde con las de las bestias [...], trabajar de sol a sol [...], he sentido indignación al ver que sus mujeres se deforman consumidas por la miseria [...] y después he sentido vergüenza al leer en escritores extranjeros que el escándalo de su existencia miserable ha traspasado la frontera para vergüenza de España y de Andalucía”,⁵⁰ escribía Blas Infante l'any 1914. Era la crítica del moment, en la qual no podem dubtar de la sinceritat dels qui així la formulaven, però que, reincidint en els llocs comuns, donava pas a una solució comprensiva de tipus primari. En cap dels escrits i publicacions dels regionalistes no apareix una clara formulació de la lluita de classes, que la pagesia mantenia i per la qual aspirava a alguna cosa més que no pas a una millora de vida primària o concessions més humanes en les condicions de treball. Al contrari, hi abunden les contínues referències a una adequada reforma estructural del sistema, com a terapèutica vàlida, no revolucionària, per aconseguir els objectius socials que suposaven que complien les aspiracions dels camperols rebels.

De 1918 a 1920 és el període conegut amb el nom de Trienni Bolxevic, o Bolxevista, a Andalusia. Les vagues, ocupacions de finques, enfrontaments sagnants, etc., hi estan a l'ordre del dia; els propietaris abandonen els pobles i es refugien a les ciutats, on gaudien d'una major protecció. Era el principi de la revolució que tothom presagiava; els andalusistes urgeixen les reformes: “he aquí el dilema que a los trabajadores de Andalucía se nos ofrece [...] O la tierra andaluza se entrega al jornalero o nosotros haremos que el jornalero la arranque de las manos de los opresores”.⁵¹ La situació angoixosa ve marcada pels mateixos títols, molt directes, amb què la premsa regional es fa eco del problema: per exemple, *El terror campesino* o *Fabricando bolcheviquis*, o bé hom exposa, ben a la clara, que la revolta és imminent i que portarà la venjança dels camperols.⁵²

Sota aquest clima de forta tensió se celebra l'Assemblea de Còrdoba de 1919, quan la revolució camperola es trobava en ple apogeu. Per això no és casual que tota l'Assemblea estigués dedicada a examinar i estudiar el problema de la terra. El gran interrogant, una vegada més, fou exposat amb lucidesa per Blas Infante: “¿Debemos resistir la corriente obrera, encauzarla o sumarnos a ella?”; parla a continuació de l'esglai que hi ha a Sevilla, que l'estat actual de coses no el resoldrien amb més

50. Blas INFANTE, *op. cit.*, pp. 109-110.

51. Blas INFANTE, *A los miembros de la Asamblea jurídica de Barcelona*, a “Andalucía” (27 d'abril de 1918).

52. F. VIDAL, *Fabricando bolcheviquis*, a “La Correspondencia de España”.

guàrdies civils, que fins aleshores s'hi havien esmerçat a fons sense aconseguir arreglar res, i que, en definitiva, allò que s'estava plantejant al moviment regionalista era la qüestió del règim de propietat de la terra i que calia establir-ne en fórmules concretes les solucions.

La resposta més clara i precisa va venir d'un dels assistents, que, tot i no ésser andalús, coneixia, en aquell temps, la regió i els seus problemes com cap altre; era Pascual Carrión, enginyer agrònom de la Jefatura de Sevilla i participant decidíu en la dita Assemblea: "inclinémonos siempre a la izquierda, junto a los trabajadores, al lado de los oprimidos".⁵³ Hi assistien també figures rellevants de la intel·lectualitat, la política i àdhuc prestigiosos propietaris, entre els quals podem destacar, al costat de Blas Infante i Pascual Carrión, Gallego Burín, que venia de Granada, Rafael Castejón, de Còrdova, i els catedràtics Morán Bayo, Gil Muñoz, Carreras, els propietaris Gastalver, Ochoa, Piqueras, Chico, i la presència, com a observador invitat, de Largo Caballero. Allí quedà programat allò que podríem considerar com el substrat bàsic d'una reforma agrària que, sense ésser eminentment revolucionària, tampoc no era un simple programa formalista per aquietar els ànims davant les exigències del moment; els aspectes més importants del seu contingut són els que ens han servit per redactar aquestes pàgines, i d'això en queda constància més amunt.

En síntesi, ens trobem amb l'aparició i desenrotllament d'un moviment regionalista andalús just en el moment en què una profunda crisi, a nivell nacional i regional, afectava, en ferm, els fonaments bàsics d'un sistema configurat, a Andalusia, arran de la fallida de l'Antic Règim. La doble crisi agrícola, econòmica i social apareix tan íntimament lligada al regionalisme andalusista que la solució del problema agrari es convertí en el principal aconseguint i requisit imprescindible per iniciar la marxa de l'autonomia.

Un regionalisme reformista preconitzat per grups intel·lectuals, professionals i propietaris agrícoles de convenciment polític liberal, que no arribà a quallar en una veritable organització política, si bé alguns dels seus pressupòsits principals arrenquen d'uns programes polítics revolucionaris en llur aplicació, com ho foren els d'exigir l'autonomia municipal i federalització com a base inexcusable al regionalisme. Les solucions presentades a la diversitat dels problemes ocasionats pel règim de propietat i explotació de la terra a Andalusia cobreixen quasi tots els aspectes exigibles d'una transformació de llarg abast: en l'aspecte jurídic, preconitzen una pre-reforma agrària amb la declaració del valor social del sòl; l'aspecte polític intenta escalonar l'autonomia municipal amb la formació d'un cabal de propis i l'organització de mancomunitats lliurement confederades; a nivell estructural, en quedar en entredit la legiti-

53. "Andalucía", Asamblea regionalista de Còrdova de 1919.

mitat de certs títols de propietat de la terra i preconitzar unes bases d'apropriacions i expropiacions en benefici de la comunitat, alhora que es promou la formació d'una classe mitjana camperola, és on queden més paleses les contradiccions i ambigüitats del programa, mentre que en l'aspecte social la qüestió del camperol hom la veu més des d'una òptica de solució ètica que no pas de respostes concretes i objectives.

El subdesenrotllament regional va servir de base de potenciació del regionalisme andalús, que fou, sense cap dubte, amb totes les seves limitacions, deficiències i contradiccions, la primera resposta que, d'Andalusia estant, es donava a la qüestió permanent: el tema de la terra.